

Пефтіць Д. М.

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ НОСІЇВ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Етнічна інтерпретація археологічного матеріалу є однією з найскладніших проблем у сучасній археології. В статті розглядається історіографія з питання етнічної належності носіїв чорноліської культури, проаналізовано сучасний стан проблеми.

Важливим аспектом вивчення стародавньої історії України є визначення етнічної належності давніх народів та племен, які населяли її територію і знайшли відображення в археологічних культурах. Значна увага до питань саме етнічної історії в наукових працях останнього десятиріччя

невипадкова й зумовлена перетвореннями в сучасному суспільстві. Без сумніву, актуальною та дискусійною можна вважати проблему етногенези слов'ян, яка обіймає ціле коло питань та аспектів.

Одним з ключових питань слов'янської етногенези можна вважати визначення етносу населення лісостепової України доби раннього залізного віку, зокрема передкіфського часу. Саме в цей період у житті лісостепових племен відбувся ряд кардинальних змін внутрішнього (впровадження заліза) і зовнішнього (поява кочовиків) характеру, які разом з іншими змінами в навколишньому світі і спричинили формування та розвиток спільноти, відображеної у старожитностях чорноліської культури. Є думка, що вона репрезентує один з етапів етногенези слов'ян, тобто час її існування ототожнюється з праслов'янським періодом цього процесу [1]. Тема чорноліської культури простежується і в розв'язанні проблеми етногеографії Геродота, яка має велике значення для вирішення не тільки питань слов'янської етногенези, а й значного кола проблем етнічної історії України в цілому.

Мета цієї роботи - аналіз сучасних поглядів щодо етнічної інтерпретації чорноліської культури.

Існуючі на даний момент концепції етнічної належності носіїв чорноліської культури можна звести до двох основних - вони є праслов'янами або ж належали до фракомовного масиву народів. Комплексний характер проблеми спричинив звернення до різних джерел, серед яких археологічні є відправними.

У межах першої концепції, обґрунтованої працями О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської та Б. О. Рибаківа, чорноліська культура розглядається як один з етапів тривалого культурно-історичного розвитку прасурів слов'ян - від виокремлення протослов'янського масиву в часи середньої бронзи (тшинецько-комарівська спільнота) до формування зарубинецької культури як уже власне слов'янської [2]. У цих працях наголошувалось на безперервному та поступальному розвитку населення лісостепової смуги України, відбитому в еволюції традиційних форм матеріальної культури та звичаїв цього населення. В обґрунтуванні праслов'янської належності носіїв чорноліської культури використовуються дані О. М. Трубачова про найранішу слов'янську топоніміку, ареал поширення якої збігається з територією чорноліських пам'яток.

Ця концепція була дещо модифікована А. І. Мелюковою та Г. І. Смирновою, які запропонували іншу модель генези чорноліської культури. На їхню думку, формування чорноліського

комплексу матеріальної культури відбувалося під дією потужних впливів з боку фракійського Гальштату, хоча етнічний склад населення при цьому лишився в основі своїй сталим - праслов'янським [3].

Інша концепція наголошує на фракомовності носіїв чорноліської культури та представлена працями М. І. Артамонова, С. С. Березанської та В. Д. Рибалової [4]. Найчіткіше її основні засади, з наголосом на археологічному матеріалі, викладені в праці С. С. Березанської, яка базується на порівнянні матеріалів чорноліської та білогрудівської культур і наголошує на наявності певного хронологічного розриву між ними і відмінностях у розвитку. На думку С. С. Березанської, чорноліська культура, на відміну від білогрудівської (типової примітивної лісостепової культури доби пізньої бронзи), є «унікальним» явищем для просторів Східної Європи. Дослідниця відзначає високий рівень розвитку бронзоливарного, керамічного та косторізного виробництва у носіїв чорноліської культури, що суттєво відрізняє її від попередніх культур і навряд чи може бути пояснено одними лише впливами. Таким чином, її формування пов'язується з міграцією фракійського населення на схід, а пам'ятки типу Сахарна-Солончени розглядаються як основна база цього процесу. Тому чорноліські пам'ятки розглядаються С. С. Березанською як належні до кола культур фракійського Гальштату [5].

На користь цього С. С. Березанська наводить дані й лінгвістичні - того ж таки О. М. Трубачова - про присутність фрако-дакійської та ілірійської гідронімії в лісостеповій Україні, а також факт балто-фракійських контактів, наведений В. В. Седовим, які могли відбуватися саме в цей період. На основі цих тверджень пропонується можливість ототожнення носіїв чорноліської культури з історичним народом агафірсів.

Науважимо, що остаточне оформлення обох концепцій відбулося наприкінці 1980-х рр. Саме цим часом датується вихід останніх робіт, присвячених цій темі, С. С. Березанської, А. І. Мелюкової, Г. І. Смирнової [6]. В подальшому дискусія фактично припинилася і відбувалося лише певне уточнення позицій та наведення окремих доказів на користь тієї чи іншої точки зору. Так, В. В. Отрошенко та О. П. Моця, аналізуючи поховальний обряд, зокрема традицію кремацій у стародавнього населення України, факт зміни інгумацій білогрудівської культури на домінуючі в чорноліський час кремації розглядали в руслі фракомовної гіпотези - як доказ припливу фракійського населення внаслідок міграції [7].

Певне поживлення в дискусії щодо похо-

дження чорноліського комплексу матеріальної культури відбулося після виходу монографії Л. І. Крушельницької, яка знову звернулася до проблеми витоків і формування чорноліської культури Середньої Наддністрянщини, пам'ятки якої мають ключове значення для розуміння етнокультурних процесів цього часу в лісостеповій смузі Східної Європи [8].

Аналіз історіографії проблеми показує, що основна відмінність між концепціями праслов'янської та фракомовної належності носіїв чорноліської культури полягає, насамперед, у різному розумінні процесів формування старожитностей цього типу. В одному випадку її розглядають як явище автохтонне, хоча й не виключаються зовнішні впливи, в іншому - як явище повністю нове, яке започаткувалося за зміни населення внаслідок міграції. Прикметно, що в рамках кожної версії по-різному інтерпретуються одні й ті ж факти, які оцінюються дослідниками то як прояв культурного впливу, то як прояв міграції. Таким чином, зрештою, питання упирається в оцінку генетичного зв'язку між білогрудівськими та чорноліськими пам'ятками, іншими словами, залежить від розв'язання проблеми походження чорноліської культури.

Розглядаючи цю проблему, слід визначитися з розумінням самого явища чорноліської культури, яке за значний період її дослідження втратило чіткість і стало дещо розмитим. Насамперед відзначимо, що в даному випадку мається на увазі комплекс старожитностей пізньочорноліського типу (Чорнолісся II) на противагу ранньочорноліським (білогрудівсько-чорноліським, за визначенням частини авторів і за вживаним останнім часом визначенням), оскільки останні кореспондують більше до білогрудівських комплексів. Саме з початком пізнього Чорнолісся, яке традиційно маркірується будівництвом низки городищ уздовж р. Тясмину, в матеріальній культурі населення Лісостепу відбувається ряд суттєвих змін, які й визначають «унікальність» старожитностей цього типу, їх належність до кола культур раннього залізного віку. Таким чином, у даному випадку під терміном «чорноліські пам'ятки» ми розуміємо лісостепові комплекси хронологічного горизонту саме цих городищ переважно території між Дністром та Дніпром.

За останні два десятиріччя відбулися певні зрушення в розумінні багатьох аспектів вивчення чорноліської культури, які слід враховувати у зв'язку із вказаною проблемою. Виокремлення локальних груп в ареалі її поширення вказує на складність етнокультурних процесів на периферії - в контактних зонах. Так, зокрема, склад-

на етнічна ситуація спостерігається на Середньому Подністров'ї, де в формуванні чорноліських комплексів, окрім білогрудівської підоснови, брали участь різні групи фракійських племен - носіїв культури типу Сахарна-Козія та Гава-Голігради [9]. Дослідниками пам'яток цього регіону відмічається вірогідність присутності тут також ілірійського етнічного компоненту [10]. Роботи останніх років демонструють можливість існування різних моделей культуригенези пам'яток на Середньому Дністрі, зумовлених надзвичайною контактністю цієї зони. Своєрідний характер стосунків з кочовиками, посилення міграційних процесів серед осілого населення - носіїв провідних на той момент технологій в металургійному та керамічному виробництві - ці та інші чинники привели до строкатої в етнічному та культурному плані ситуації в регіоні, наявності пам'яток зі змішаною (синкретичною) матеріальною культурою [11].

Змінилися й погляди щодо часу просування правобережних племен на лівий берег Дніпра. Його датування ранньочорноліським часом небезпідставно піддається сумнівам [12]. Відповідно, час виникнення лівобережних пам'яток, матеріальна культура яких має правобережні корені, залишається поки що дискусійним.

Необхідно відзначити також і серйозні зміни в розумінні хронології пам'яток лісостепу України кінця пізньої бронзової та початку ранньої залізної доби. Частиною дослідників останнім часом ставиться під сумнів доцільність виокремлення ранньочорноліських пам'яток, що змушує поглянути на проблему походження чорноліської культури трохи під іншим кутом зору [13]. Певна переоцінка відбувається в хронології пам'яток жаботинського типу, обумовлена переглядом матеріальної культури самих комплексів та змінами в хронології ранньоскіфських старожитностей [14]. В цілому ускладнення хронологічних позицій чорноліської культури, насамперед зміни у відносній хронології, а також проблеми виділення та особливостей її локальних груп не можуть не впливати на розуміння етнічної сутності її носіїв.

Таким чином, ключове питання цієї проблеми - походження чорноліської культури - має бути поставлено дещо інакше. Слід, мабуть, відмовитися від підходу, за яким археологічна культура часто розглядається як щось монолітне в етнічному плані. Дилема, ким були носії старожитностей чорноліського типу - праслов'янами чи фракійцями, має бути сформульована інакше: внаслідок чого сформувалося це явище і які чинники впливали на цей процес.

В цілому, розглядаючи цю проблему в руслі етнокультурних процесів у Східній Європі, слід зауважити, що чорноліська культура виникає в зоні контактів двох значних етнічних масивів - балто-слов'янського та фрако-ілірійського, і саме цей факт визначає синкретичний характер процесу її формування. Тому можна зі значною впевненістю говорити про участь в її формуванні двох основних етнічних компонентів - прасло-в'янського та фракійського. Інша справа, що подібна синкретичність культури все ж є відносною і вимагає визначитися, який з цих компо-

нентів відігравав провідну роль і, відповідно, яким був характер взаємодії різних компонентів.

У цій проблемі можна відзначити як мінімум два аспекти, які є основними для її розв'язання. Перший - методичний, пов'язаний з труднощами визначення таких явищ, як культурний вплив, міграції та їх відмінностей на археологічному матеріалі, особливо для пам'яток осілого населення означеного часу. Другий - джерелознавчий - вимагає скрупульозного аналізу чорноліських комплексів різних територій, порівняння їх між собою та пластом пам'яток передуючого часу.

1. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—III вв. до н. э.- К.: Наук, думка, 1983.- С. 365; Мелокова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.- М., 1989.- С. 27.
2. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.- К.: Изд-во АН УССР, 1961.- С. 237-244; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.- М.: Наука.- 1979.- С. 206-219.
3. Мелокова А. И. Скифия и фракийский мир.- М., 1979.- С. 254; Смирнова Г. И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.- 1983.- Вып. 23.- С. 60-71.
4. Артамонов М. И. Этнический состав Скифии // VI научная конференция НА.- К., 1953.- С. 177; Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолеской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.- К, 1988.- Т. 4.- С. 12-18; Рыболова В. Д. К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины // VI научная конференция ИА.- К., 1953.- С. 225-226.
5. Березанская С. С. Вказ. праця.- С. 14-15.
6. Березанская С. С. Вказ. праця.- С. 12-18; Мелокова А. И. Вказ. праця.- С. 27; Смирнова Г. И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.- 1984.- Вып. 25.- С. 43-60; Смирнова Г. И., Кашиба М. Т. О двух локальных группах культуры позднего Чернолесья на Среднем Днестре // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.- 1988.- № 29.- С. 18-28.
7. Отрощенко В. В., Моця О. П. Обряд кремации у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. - I тис. н. е.) // Археологія.- 1989.- № 2.- С. 24-25.
8. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток).- Львів, 1998.- 224 с; Кашиба М. Т. «Другая» чернолеская культура среднего Днестра по Л. И. Крушельницкой // Stratum plus.- 1999.- № 3.- С. 369-388.
9. Смирнова Г. И. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего Чернолесья // Археологический сборник Государственного Эрмитажа.- 1986.- № 29.- С. 8-26.
10. Кашиба М. Т. Заметки о формировании среднегалынтатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье // Stratum plus.- 2000.- № 3.- С. 147.
11. Крушельницька Л. І. Вказ. праця.- С. 179-200; Кашиба М. Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом // Stratum plus.- 2000.- № 3.- С. 358-360.
12. Ромашко В. А. «Чернолеская» столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины // Проблемы археологии Подніпров'я.- Дніпропетровськ: вид-во ДДУ, 1998.- Вип.1.- С. 88-93.
13. Рыболова В. Д. Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953-1954 гг.) // Археологические вести.- СПб, 1999.- № 6.- С. 331-332.
14. Кашиба М. Т. Обсуждая проблему жаботинского этапа // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. - V век н. э.).- Мат-лы III Международной конференции.- Тирасполь, 2002.- С. 221-224.

D. Pefiits

CONCERNING THE PROBLEM OF ETHNICAL INTERPRETATIONS OF CHORNOLISSKA CULTURE

The article is dedicated to the ethnical interpretations of Chornolisska culture. For the solution of this problem it is proposed to make the complete analysis of Prescythians materials from wooded steppe and the comparison them with preceding complexes.